

РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 304.5

КРИЗА ДЕМОКРАТІЇ І СИНГУЛЯРНІСТЬ

В.В. Шамрай, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії НАН України, м. Київ

В статті розглядається криза демократії в сучасному світі. Виокремлюються два формати цієї кризи: 1. Криза громадянської спільноти, пов'язана з режимом мобільності; 2. Криза форм участі громадянина у демократичному урядуванні. В той же час глобальному світу властивий зростаючий запит на демократію. Способом його реалізації стали демократичні революції та рухи в сучасному світі. Зрозуміти нову якість і перспективи цієї соціальної активності можливо лише з врахуванням новітньої антропології людського індивіда. Її суть виражає концепт сингулярності.

Ключові слова: криза демократії, глобальний світ, мобільність, демократичні революції, сингулярність.

Демократичне, республіканське урядування існує вже двадцять п'ять століть. За цей тривалий історичний період демократія пережила чимало метаморфоз, криз, занепадів і підйомів. Можливо, чи не найпоказовішим виявом трансформацій, що історично відбувалися з демократією, є зміна змісту поняття республіка від античності до сьогодення. В сучасному світі республіка стала не лише незаперечно домінуючою, а й майже єдиною формою організацією держав. Однак здебільшого в цьому маємо вбачати популярну апеляцію до волі та інтересів народу в якості ефективного, загальновизнаного чинника легітимації державного ладу, аніж перемогу демократії. На початку історії присутньо тотожні, нині поняття республіки і демократії не лише далеко не тотожні, а й в деяких випадках навіть контрадиктивні.

Подібне можна спостерігати і на розмаїтті сенсів, які надаються

поняттю демократії. Їх розмаїтість і взаємна суперечливість також значно послаблюють як концептуальний сенс демократичного урядування, так і його практику [див., зокрема: 1]. Виникає картина, взагалі характерна для життя соціально-філософських понять та ідей за умов вирішального впливу медіа на спосіб існування публічності: правдиве існування соціальних форм підміняється суто дискурсивними, по суті риторичними кластерами. Живуть не інститути та сталі системи соціальних інтеракцій, а лише мовлення – слова – про них. Подібний стан речей є одним з переконливих виявів системної кризи сучасної демократії. Адже будь-який феномен підважується не лише у своєму сенсі, а й власній дійсності, якщо втрачає певність змісту і значення. Тим більш це загрозово для демократії, для якої її постійна артикуляція в публічному дискурсі є конститутивним чинником існування. Від способу існування демократичного урядування невіддільне його постійне *проговорювання*, дискурсивна реактуалізація.

Втім, залишаючи наразі осторонь проблему риторизації соціально-політичної дійсності за інформаційної доби, поставимо питання про те, чи може дискурс демократії в сучасних умовах набути концептуальної певності, а не вироджуватися в суто ідеологічне змагання чи маніпулятивні стратегії медіа-публічності? (Італійський дослідник Л. Ферайолі позначає цю тенденцію як «встановлення тісних союзів між силами політики та засобами масової інформації» [6, с. 226]). Саме питання є дещо риторичним, оскільки в сучасному соціально-філософському дискурсі є чимало спроб продуктивного промислення кризи демократії та напрацювання її нових моделей. Серед найбільш евристичних робіт такого ґатунку вкажемо на концепцію сучасної демократії французького вченого П. Розанвалона, про яку ще йтиметься нижче. Відтак поставлене питання покликане не стільки поставити невтішний діагноз сучасному розумінню демократії та спробам подолати її кризу, скільки виконує методологічну роль дериторизації аналізу демократії. Там, де відбувається загрозова

риторична деструкція сенсів, там ефективною протидією може стати своєрідний «смісловий фундаменталізм» – повернення до певного вихідного сенсу феномена. Не з тим, звісно, щоб на ньому зупинитись, а якраз для того, щоб отримати надійну точку відліку для подальших міркувань.

За усього розмаїття розумінь демократії дві смислові величини визначають – явним чи прихованим чином – спосіб їх існування. По-перше, демократія передбачає існування громадянської спільноти; саме вона існує і мається на увазі в демократичному дискурсі під титулами «народ» і «суспільство». По-друге, це форми участі індивіда (громадянина) в самоорганізації держави і суспільства. Там, де такої участі немає чи вона має суто декоративний характер, казати про демократію не доводиться.

Одним з чільних явищ соціальної історії початку XXI століття стали численні форми боротьби за демократичне перетворення суспільства. Їх спектр, географія, соціальний зміст та вимоги вкрай розмаїті, неоднорідні. Цей – узагальнимо – світовий рух за демократію охоплює на одному полюсі повстання проти диктаторів на Близькому Сході (що здебільшого тягло за собою криваві громадянські війни) до антиглобалістських протестів та акцій на кшталт Occupy Wall Street («захопи Уол-стріт»). Може здатися некоректним підводити під один смисловий знаменник такі на позір різні за спрямованістю, формами дії та учасниками соціальні акції. Однак їх об'єднує по суті спільна соціальна проблема, яку всі ці розмаїті рухи намагаються вирішити. Визначити цю проблему можна як *загрожену демократію*.

Цей вираз має більш складний сенс, ніж буквальна вказівка на небезпеку, яка виникає для демократії в сучасному, глобалізованому світі. Треба вірно зрозуміти характер цієї небезпеки. Великою мірою вона інспірована кризою самої демократії – низькою ефективністю демократичних інститутів навіть в найбільш розвинених країнах, ерозією та руйнацією системи демократичних цінностей та принципів, занепадом громадянина тощо. З цього, втім, було б поверхово висновувати, що демократія сама, мовляв, винна у своїх бідах. Правдивим сенсом процесу є

переродження демократичних устроїв і традицій спонтанністю розвитку суспільств в процесі глобалізації, і водночас – *потужний запит на демократію*, який настільки драматично і наочно оприявнився в різноманітних соціальних катаклізмах початку XXI століття.

Не лише початок XXI століття, а й останні десятиліття попереднього століття, продемонстрували, що жодна з соціальних систем (порядків дії) не спрацьовує суто природним чином, так би мовити автоматично. Це стосується передусім двох головних соціальних систем модерну, які тривалий час вважалися такими собі аналогами природної дії: вільного ринку та демократичного урядування. Для класиків ідеї ринку він ввижався цілком автоматично (як тільки базові принципи його існування забезпечено) працюючою структурою, що сама себе відновлює та переналаштовує. Однак це уявлення виявилось неточним: ринок лише частково відтворює сам себе, і водночас припускає процеси, які його руйнують з середини. Ця колізія вимагає спеціальних цілеспрямованих суспільних зусиль для забезпечення функціонування вільного ринку і вільного підприємництва (додамо, що і успішність таких зусиль далеко не безумовна). В низці таких зусиль однією з перших форм стало антимонопольне законодавство ще близько ста років тому.

Подібним чином справа виглядає й щодо демократії, модерна історія якої виглядає ще драматичніше. Не будемо навіть торкатися кризи класичної моделі ліберальної демократії, яка надихала буржуазні революції XIX століття. Вистражданий формат соціальної держави, який усталився значною мірою як антитеза тоталітарним проектам, став одним з головних здобутків буремної історії XX століття. Однак і ця модифікація демократичного устрою розв'язала проблему лише частково. Організація соціальності в умовах «суспільства мас» повсякчас посилювала різноманітні інституції оперування суспільною владою (політичною, економічною, ідейною), що тягло за собою виокремлення нових привілейованих

соціальних страт, сама наявність яких (й тим більш визначальний вплив на життя суспільства) є глибоко чужим ідеї демократії.

Наочним прикладом такого злякисного переродження демократичного урядування є все більш потужне і свавільне панування євробюрократії. Навіть в умовах національної держави з потужними демократичними інститутами існує серйозна проблема приборкання свавілля бюрократії. На рівні ж наднаціональному практично не існує запобіжників її пануванню [2].

Зазначимо, що панування бюрократії не обов'язково має вигляд зловживання владою, корупції тощо. Не меншу небезпеку для суспільства становить підпорядкування вирішення важливих соціальних проблем *бюрократичній логіці дій*. Найгірше в цій логіці, що вона радше *імітує* розв'язання проблем, ніж насправді цим опікується. Чиновник тяжіє до виконання правила і припису, що тісно пов'язане з уникненням відповідальності, аніж до правдивого впливу на ситуацію. Паралельно з цим відбувається глибока ерозія соціальних, політичних та економічних прав людини. Громадянин все відчутніше перетворюється на фактичного *клієнта* держави, безсилового заручника існуючого соціального порядку.

Виникає ситуація, за якою демократія стає фактично симулякром; чим більш вона позірно переконлива й процедурно бездоганна, тим гостріше постає питання саме про *режим* реалізації людиною й громадянином своїх невіддільних прав. Які ніхто аніскільки не відкидає і не заперечує, яких вся система політичного й соціально-економічного життя позірно дотримується (що знищує ґрунт для будь-яких *юридичних* закидів системі), але саме за рахунок використання яких політичними машинами й політичними технологіями людина стає безсилим заручником відчуженої імперсональної соціальності.

З огляду на це, стає зрозумілим, чому йдеться про «демократичні революції» в сучасному світі, чому взагалі виникає потреба у «перевстановленні», переінсталяції демократії в умовах сьогодення. Це,

узагальнено, пов'язано з двома головними тенденціями. Перша полягає у прогресуючому відчуженні держави від суспільства і зростаючому пануванні чиновництва, бюрократії. Друга – руйнація автономії індивіда, його поглинутість ефектом маси та глибока ерозія соціальних форм забезпечення людської самості – себто модусу буття в режимі самовизначення особистості, її самоврядності.

Наочним узагальненим виявом кризи сучасної демократії є зменшення її «топосу», її все глибша дискретність. Нині демократія все відчутніше існує не як завжди наявний режим існування у суспільстві, а лише час від часу виникаюча подія соціальної дійсності. Нині демократія стала глобальним епізодом у житті суспільства. Відтак виникає нагальна потреба посилити цю згасаючу і все більш формальну «демократію час-від-часу», постійно триваючою демократією народного волевиявлення. Один з найвидатніших теоретиків сучасної демократії П. Розанвалон виокремлює у зв'язку з цим феномен контр-демократії, розуміючи під ним не заперечення чи відкидання демократії, а навпаки – своєрідний антидот її руйнуванню та ерозії в сучасних умовах.

Дійовою особою представницької демократії є народ-виборець. Однак його ефект є дискретним. Для забезпечення «триваючої демократії», зазначає Розанвалон, «поряд з народом-виборцем постає народ-спостерігач, народ-вето та народ-суддя» [5, с. 27]. Цим трьом іпостасям народу відповідають три практики демократичного урядування: нагляд, протидія та судження/вердикт. Функція нагляду передбачає, що громадянська спільнота не просто передоручає виконання владних повноважень обраним представникам та загалом державі, а здійснює постійний моніторинг їх діяльності. Його успішність прямо пов'язана з рівнем розвитку сфери публічності, яка спонукає до відкритого ведення справ, а відтак застерігає від зловживань. Будь-яке урядування не забезпечене від спокуси корупції. Лише належний нагляд, пильнування мас-медіа та громадськістю дій урядовців може мінімізувати цю загрозу.

Необхідно весь час відновлювати адекватну картину суспільного життя, не передоручати її офіційній думці, активно виявляти достеменну фактичність та давати їй оцінку, яка має статус суспільно значущої оцінки і здатна конкурувати з офіційною позицією.

Функція протидії має за прообраз стародавнє римське право вето народних трибунів. Які, як відомо, могли зупиняти рішення навіть сенату. Так само дієвість демократії полягає не суто у формах представництва, а у реальній здатності блокувати владні рішення, хоч би якого рівня вони не були. Це своєрідний принцип «останнього слова за народом» в усіх суспільних справах. Без нього, вочевидь, суверенітет народу залишається доволі декларативним.

Нарешті, третя функція – винесення вердиктів діям влади, оцінка (в тому числі правова) її діяльності. У здійсненні даної функції особлива роль, природно, належить судам, що дає підстави казати про «юридифікацію» політики в сучасних розвинених демократіях [5, с.8]. Загалом так досягнута «контрдемократія» працює як запобіжник постійній деградації демократичного урядування. Масштабність явища контрдемократії, все більша значущість, що їй надають як у політичній теорії, так і політичній практиці, засвідчує актуальність проблеми навіть для так сучасних званих «розвинутих демократій».

На початку статті нами зазначала наріжна роль двох смислових і соціальних величин для визначення та функціонування демократії. Перша – це народ, громадянська спільнота. Друга – способи і форми громадянської участі в державному урядуванні. Концепція контрдемократії Розанвалона враховує деструкції в обох цих засновках демократичного урядування. Разом з тим, самі ці деструкції необхідно усвідомити не як певні часткові, суто емпіричні ефекти існуючої практики існування влади та самоорганізації суспільства. Йдеться про глибинні зрушення в сучасній соціальності як такій, про відчутну зміну самої природи суспільства в умовах мобільного глобального світу.

Для характеристики суспільств, занурених в процес глобалізації, застосовуються різноманітні визначники, кожен з яких, як правило, фіксує ту чи ту правдиву якість загальної ситуації. Водночас ці численні констатації не дозволяють схопити те визначальне, що є стрижневим в цих метаморфозах. Можна погодитись з загальним визначенням сучасного суспільства та цивілізації як інформаційних (інформаціональних). Однак навіть це поняття, найбільш універсальне і разом з тим специфіковане за сенсом, не дозволяє схопити загальний режим існування в сучасній ситуації. Для позначення цього режиму найбільш влучним є поняття *мобільності*, себто завжди відкритої можливості (і навіть завжди наявної в самій соціальності вимоги) до зміни смислової, соціальної, діяльницької пресупозиції суб'єкта, з якої він здійснює свої акти.

Врахування мобільності як загального режиму існування соціальності тягне за собою переосмислення суспільства як певної усталеної структури – порядку соціально визначених топосів, позицій та інтеракцій між ними. Мобільність рішуче підважує структуру, сталий порядок. Їх місце заступає *мережа*. Структура завжди – смисловий порядок, в ній ціле (хоч і різноманітно конституйоване) має примат над усіма елементами та учасниками. Натомість, мережа принципово не є «порядком», вона є лише плетиво активностей, реакцій, викликів (загалом кажучи, інтеракцій). Причому хоча вони певним чином інспіровані, але ніколи не задані, не приписані. Спонтанність індивідуальної активності становить нерв існування мережі. Поєднання такої спонтанної активності з режимом постійних залучень шляхом квазі-репрезентацій є характерним для сингулярності.

Останнє поняття найближчим чином відноситься до проблеми форм участі особи у демократичному урядуванні. Адже сингулярність позначає новий формат життєсвіту, взагалі способу буття, який властивий індивіду у глобалізованому світі мобільності.

Вживаючи поняття «сингулярність», ми не суто механічно намагаємось уникнути знайомих понять «індивідуальність» та – тим

більше – особистість. Цілком зрозуміло, що особистість – з характерною для неї автономією індивіда, яка робить його самоврядним – цілковито чужа сингулярності. Натомість, індивідуальність начебто близька за змістом. Але й від неї сингулярність істотно відрізняється.

Індивідуальність передусім належить собі – вона вирізнена собою. Відмінність від інших, змістовна окремішність становить її характерну ознаку. Натомість, сингулярність перебуває у різноманітних і завжди існуючих залученостях. Вона завжди в тенетах інформаційного і комунікативного павутиння. Мережа – місце її постійного перебування та існування: середовище, яке її породжує і яким вона живиться. Одне без іншого не існує: сингулярності без мережі, мережа без сингулярностей. Сингулярності як способу буття відповідає мережа як спосіб організації соціального простору. В оптиці мережі сингулярність – це точка входу в мережу. В оптиці сингулярності мережа – це простір залученості.

Сингулярність, це третій (після самості та ідентичності) формат людського існування та самообґрунтування людини, який постає в контексті еволюції сучасної (модерної) цивілізації (докладніше про це: [4]). Поняття сингулярності походить від латинського «singularis», що означає «одиничний, унікальний, особливий». У спеціально-науковому контексті це поняття чи не вперше використав у середині ХХ століття математик Дж. фон Нойман для позначення точки, за якою екстраполяція починає давати безглузді результати, тобто непередбачувана. Цей момент непередбачуваності після певної якісної зміни процесу або системи є чи не головним у застосовуваннях поняття сингулярності в різних науках. В астрофізиці поняття сингулярності використовується у теорії чорної діри та деяких теоріях походження всесвіту, позначаючи фізично парадоксальну (зрештою, неможливу за фізичними законами) точку з нескінченно великою масою і температурою і нульовим об'ємом (образно кажучи таке собі «все, яке є ніде»).

В гуманітарно-антропологічному сенсі сингулярність покликана зафіксувати такий стан людського існування, коли активність та загалом

життєдіяльність людини переходить у режим входу-виходу в різні системи контактів. Це характерна ситуація існування у мережному суспільстві, коли основною соціальною якістю особи стає користування мережею, у вигляді якої починають існувати суспільні стосунки взагалі. У світі мереж особистостей начебто немає, вочевидненою реальністю є лише різноманітні мережі. Однак самі мережі постають, розвиваються чи, навпаки, згортаються лише шляхом індивідуальних залучень їх учасників. Ці залучення є цілком самочинними і принципово непередбачуваними; особа суто індивідуально активує себе як учасника мережі і так само неконтрольовано ззовні припиняє свою участь у ній. Єдина дійсність – мережа – фактично тримається тим, чого начебто не існує: порожньою точкою входу, яку може перетворити на конкретну ланку мережі лише сам індивід. Це і є людське буття в режимі сингулярності.

Не участь в конкретній мережі, а ніколи не зникаюча, конститутивна для сингулярності готовність долучитися до мережі є визначальною. Тому навіть коли сингулярність опиняється «сама», навіть «наодинці з собою», мережність залишається її характерною властивістю і супроводжує її існування. «Сама з собою» опинитися, загалом самовіднестися сингулярність не здатна інакше, як через посередництво мережі. Лише в мережі, в постійних залученнях вона знаходить і пізнає себе. З цього вочевиднюється, що мережа насправді не щось «зовнішнє» сингулярності. Щось таке, в чому, як незалежно від неї існуючому, сингулярність «бере участь» – як місце, в яке вона входить та в якому перебуває. Єдина правдива мережа для сингулярності – це сукупність її власних залученостей до мереж. Ця спродукована нею сукупність – сума залученостей – є власна мережа цієї ось сингулярності. Це – її правдива ідентичність, це – вона сама. Відтак сингулярність дорівнює своїй власній мережі. Вона сама є мережею. Поза залученостями (себто контактами з іншими сингулярностями) її немає.

Відповідно до цього докорінно змінюються всі форми і процедури

участі індивіда в демократичному урядуванні. Не занурюючись наразі в їх розгляд, зазначимо лише загальний вектор: це подальше зменшення ролі представницької демократії в конституюванні політичної системи, і зростаюча роль різноманітних форм прямої, навіть позаінституційної участі у здійсненні влади та самоорганізації суспільства.

Сказане підсумуємо *загальним висновком*: сучасна криза демократії відрізняється *амбівалентністю* – з одного боку, маємо відчутну ерозію демократичного урядування навіть у країнах з розвиненою демократичною традицією (що може навіювати інколи висловлювані погляди, що «час демократії минув»), з іншого – глобальному світу властивий потужний *запит на демократію*. Виявом останнього є феномен *сучасної демократичної революції*, яка актуальна сьогодні не лише для посткомуністичних суспільств, в яких вона покликана денонсувати кланово-корпоративну систему та забезпечити дієвість основних прав. Вона також актуальна й для розвинутих традиційних демократій як протидія тенденції до їх тоталізації і переродження, щодо якої ще наприкінці 50-х років застерігав Р. Мілс. Він констатував: «У розвинених країнах знаряддя влади і насильства стають тотальними по проникненню в усі сфери життя суспільства і бюрократичними за формою» [3, с. 9].

Відтак феномен демократичної революції має універсальне значення для сучасних суспільств, не обмежуючись ситуацією посттоталітарного соціуму. Причому ця універсальність має не суто історичну, а й цілком теоретичну якість. Оскільки відбиває в собі не особливу історичну колізію буття сучасних демократій, а всезагальну закономірність еволюції сучасного громадянського суспільства як такого. Саме у цьому загально-теоретичному сенсі, актуалізована загальною тенденцією тоталізації традиційних демократичних суспільств, демократична революція повинна бути осмислена теоретичним розумом. Інакше дійсний сенс і масштаб цього явища не вдасться осягнути. Нинішні демократичні революції відбуваються *передусім у посткомуністичних країнах*. Але вони містять

урок, проблему і, певним чином, програму для всього світу – в тому числі для розвинених західних демократій.

В той же час, перспектива відновлення потуги демократії та її ролі основоположного чинника організації соціальності, буде дієвою лише за умови тих глибоких метаморфоз, які спричинив процес глобалізації в самих основах соціальності. Йдеться, коротко кажучи, про дезавування принципу соціальної структури на користь мережі, і класичної автономії індивіда (так само як і посткласичної імперсональності мас) на користь людської сингулярності. Це найближчим чином зачіпає й фундаментальні основи демократичного урядування, як от громадянську спільноту та форми участі індивіда у державному урядуванні.

Література

1. Бітем Д. Визначення і вимірювання демократії. – Львів: Літопис, 2005. – 317 с.
2. Гьофе О. Справедливість і субсидіарність. – К.: Альтерпрес, 2004.
3. Миллс Р. Социологическое воображение. – М.: Стратегия, 1998.
4. Пролеєв С.В. Спільного світу немає: кінець епохи толерантності // Філософська думка. – 2011. – № 4. – К.: Академперіодика, 2011. – С. 25-29.
5. Розанвалон П. Демократична легітимність. – К.: КМ Академія, 2009. – 287 с.
6. Ферайоли Л. Кризис демократии в эпоху глобализации // Сумма философии. Выпуск 5. – Екатеринбург, Изд-во Урал. ун-та, 2006. – С. 225-231.

КРИЗИС ДЕМОКРАТИИ И СИНГУЛЯРНОСТЬ

В.В. Шамрай

В статье рассматривается кризис демократии в современном мире. Выделяются два формата этого кризиса: 1. Кризис гражданского сообщества, связанный с режимом мобильности; 2. Кризис форм участия гражданина в демократическом управлении. В то же время глобальному миру присущ растущий запрос на демократию. Способом его реализации стали демократические революции и движения современности. Понять новое качество и перспективы этой социальной активности возможно только с учетом новой антропологии человеческого индивида. Ее суть выражает концепт сингулярности.

Ключевые слова: кризис демократии, глобальный мир, мобильность, демократические революции, сингулярность.

THE CRISIS OF DEMOCRACY AND SINGULARITY

V. Shamray

The article discusses the crisis of democracy in the modern world. There are two formats of the crisis: 1. The crisis of civil society associated with the regime of mobility; 2. The crisis of forms of participation of citizens in democratic governance. At the same time, global peace is inherent in growing demand for democracy. Democratic revolutions and movements of our time have become the way of its implementation. Understanding the new quality and prospects of this social activity is possible only in view of new anthropology of human individual. Its essence expresses the concept of singularity.

Key words: crisis of democracy, global world, mobility, democratic revolutions, the singularity.